

*Bu makale benzerlik taramasına tabi tutulmuştur.
Araştırma Makalesi/ Research Article*

SELÇUKLUDAN GÜNÜMÜZE UZANAN BİR TARİHİ MİRAS

“ÇAL KAYI PAZARI”

İbrahim BALIK*

Öz

Türkler, 11. asrın sonlarından itibaren yerleşmeye başladığı Anadolu’da, oldukça önemli eserler vücuda getirmiştir. Türkiye Selçuklu Devleti, kuruluş dönemini tamamladığı I. Mesut Devrinden itibaren medreseler ve darüşşifalar başta olmak üzere pek çok mimari eserle Anadolu’yu donatmaya başlamıştır. I. Gıyaseddin Keyhüsrev’in Anadolu’nun ticari potansiyelini fark etmesi, O’nu bu amaç doğrultusunda siyasi ve ticari faaliyetlerde bulunmaya yöneltmiştir. Bu süreç içerisinde Anadolu’da değişik yerlerde önemli pazar yerleri de meydana getirilmiştir. Denizli’nin Çal ilçesi yakınlarında da Kayı Pazarı ismi ile bir pazar kurulmuştur. Kuruluşunun Selçuklular dönemine kadar uzandığını düşündüğümüz Kayı Pazarı, 17. yüzyıldan itibaren önemini artırmıştır. Osmanlı vezirlerinden Kaymak Mustafa Paşa burada bir vakıf kurmuştur. Zamanla bölgenin en büyük pazar yerlerinden birisi olan Kayı Pazarı, camileri, hanları ve dükkanları ile büyük bir müstemilat haline gelmiştir. Ne var ki bu büyük pazar, cumhuriyetin ilk yıllarında ciddi bir tahribata maruz kalmıştır. Bu tahribatın sebepleri net olarak tespit edilememektedir. Ancak bu tahribat o kadar yoğun olmuştur ki günümüze bölgenin bu en büyük pazarından sadece kırık bir minare ulaşabilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Çal Çevresinin Fethi, Kayı Pazarı, Selçuklu Pazar Yerleri, Kaymak Mustafa Paşa Vakfı.

A HISTORICAL HERITACE FROM SELJUKS TO PRESENT

“ÇAL KAYI BAZAAR”

Abstract

Since the end of the 11th century, the Turkish nation has started to settle and created quite important works in Anatolia. Especially the Anatolian Seljuk started to fill Anatolia with many architectural works, particularly madrasah and darüşşifa, from the period of Mesut I, while the state completed its establishment period. I. Gıyaseddin Keyhüsrev's realized Anatolia's commercial potential and it has directed him to do political and cultural activities for this purpose. During this period, important market places were established in different places in Anatolia. One of this markets was established near Çal district of Denizli under the name of Kayı Bazaar. Kayı Bazaar, which we believe its existence extends to the Seljuk period, has increased its importance since the 17 th century. Kaymak Mustafa Pasha, one of the Ottoman viziers established a foundation here. Over the time, Kayı Bazaar, one of the largest market places in the region, has become a large outbuilding with its mosques, inns and shops. But, this great bazaar was severely damaged in the early years of the republic of Turkey. The causes of this destruction cannot be clearly identified. However this destruction was so intense that only a broken minaret has survived from this largest market of the region today.

Keywords: Conquest of the Çal Area, Kayı Bazaar, Selcuk Market Places, Kaymak Mustafa Pasha Foundation.

Çal ve Çevresinin Türk Hâkimiyetine Girişi

Çalışmamızın konusunu teşkil eden “Kayı Pazarı”, Denizli ili Çal ilçesi sınırları içerisinde. Dolayısıyla bu bölgenin fethi ve Türkleşmesi sürecine kısaca değinmek,

* * Dr. Öğr. Ü., Pamukkale Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, E-mail: ibalik@pau.edu.tr.

konumuzun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Çal ilçesi çok eski dönemlerden beri insanların yaşadığı önemli çekim merkezlerinden birisidir. Özellikle, son yıllarda bölgedeki höyüklerde yapılan kazı çalışmaları ve birtakım antik dönem eserleri bu görüşümüzü destekler mahiyette veriler sunmaktadır.

Bu çerçevede Çal'ın, Dayılar Mahallesi yakınlarında bulunan ve kazı çalışmaları devam eden Ekşi Höyük (bkz. Resim 3) bölgenin ilk yerleşim merkezlerinden birisi durumundadır. Nitekim yapılan çalışmalarda elde edilen bulgular buradaki yaşam izlerinin M.Ö. 7000'li yıllara kadar dayandığını ortaya koymaktadır¹. Aynı şekilde son derece nefis bir manzaraya sahip olan ve hem araştırmacıların hem de gezginlerin daha çok ilgisini çekmeyi bekleyen Apollon Lairbenos Tapınağı² kalıntıları da Antik Dönemlerde bölgenin önemini ortaya koyan eserlerden birisidir (bkz. Resim 4).

Türklerin bölgeye gelişi, Malazgirt Savaşı'ndan sonraki yıllara tekabül etmektedir. Göçebe kültürüne sahip Türkmenler için Batı Anadolu'nun tarım potansiyeli ilk anda çok cazibedici olmamıştır. Ancak uzun süreden beri bu coğrafyada yaşayan Bizans halkı, iyi bir tarım insanı idi ve elverişli iklim koşullarına bağlı olarak gayet iyi ürün elde ediyorlardı. Dolayısıyla, Türkmen kitlelerini Batı Anadolu'ya çeken faktör verimli tarım alanları değil, yerli halkın kaldırdığı bol mahsul olmalıdır. Bu yüzden Türkmenlere ilk dönemlerde hudut boyları oldukça cazip gelmiştir³. Ayrıca bölgenin ılıman iklimi Türkmen kitlelerinin sürüleri için, İç Anadolu'nun çalılık arazilerine oranla çok daha zengin otlaklar sunmakta idi⁴.

Türkler, Denizli'ye XII. Yüzyılın ortalarından itibaren, Acıgöl üzerinden değil; Çal ve Acıpayam güzergâhlarından gelmişlerdir. Çünkü Denizli'nin iç bölgelerle ulaşımının sağlandığı asıl yol olan Acıgöl güzergâhı, bu yıllarda Bizans'ın kontrolünde idi. Dolayısıyla bölgenin en önemli yerleşim merkezi olan Leodikeia ve çevresindeki verimli toprakları yağmalamayı hedefleyen Türk akıncıları bu yolu kendileri için güvenli bulmamışlardır⁵. Bunun yerine daha güvenli gördükleri Acıpayam ve Çivril (Choma) – Çal güzergâhını kullanmışlardır⁶.

Bu ilk dönemlerde Selçuklu akınları bölgeyi fethetmek yerine; Bizans'ın bölgedeki gücünü tartmak hedefiyle gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla bu periyotta Çal ve çevresinde kalıcı bir Türk varlığından bahsedemeyiz. Aynı dönemde gerçekleşen I. Haçlı Seferi, bölgenin siyasi yapısında önemli bir değişiklik meydana getirmiştir. Selçuklular siyasi olarak Ege ve Marmara'yı Bizans'a terk edip daha iç bölgelere çekilmiştir. Ancak nüfus yapısı için bu durum çok söz konusu değildir. Özellikle Ege'deki iç bölgelere çekilmenin, şeklen bir çekilme olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Çünkü zaman zaman Selçuklu Devletinin de üzerlerinde tam hâkimiyet sağlayamadığı Türkmen unsurlar bu bölgeleri bütünüyle boşaltmamıştır. Haçlıların gelişi ile Türkmen kitlelerinin sağa sola dağılmaları onların buralarda yok edildiği anlamına gelmemektedir. Haçlıların arkasından gelen Rumlar ancak Batı Anadolu'nun bazı önemli vadilerini ele geçirebilmişlerdi. Hatta I. Kılıç Arslan, Efes'teki son Türk kalesini ancak

¹ Ekşi Höyük ile ilgili olarak bkz. Fulya Dedeoğlu, H. Hüseyin Baysal vd., "Ekşi Höyük 2015 Kazı Çalışmaları", 38. Kazı Çalışmaları Toplantısı (23 – 27 Mayıs 2016 Edirne) C.II, Ankara 2017, s. 389 – 402.

² Apollon Lairbenos tapınağı ile ilgili detaylı bilgi için bkz., Tayyar Gürdal, "Anadolu'da Apollon Kültü", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi*, Ankara 2007, s. 111 vd.

³ Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, (çev. Erol Üyepazarıcı), İstanbul 200, s. 15.

⁴ John Julius Norwich, *Bizans-3 Gerileme ve Çöküş Dönemi (MS 1082 – 1453)* (çev. Selen Hırçın Riegel, İstanbul 2013, s. 83.

⁵ Tuncer Baykara, "Denizlideki Türk İskânının Başlaması", *Denizli'ye Dair Yazılarım*, Denizli 2019, s. 102.

⁶ Çal üzerinden gelen ve Leodikeia'ya inen kolun tarihi Lakorion köprüsünü aşıp (Çal / Bayıralan Köyü), bu günkü Baklan Çakırlar köyü üzerinden Denizli'ye inen ve günümüzde hala aktif olan güzergâhı kullandıklarını düşünüyoruz.

1107’de, Danişmendlilerle düştüğü bir anlaşmazlık sebebiyle Bizans İmparatoru Alexios’a yaklaşması üzerine yıkılmıştı⁷.

Aslında I. Haçlı seferinin hemen arkasından Çal ve çevresini de kapsayan bölgede, Bizans ve Selçuklular arasındaki Batı Anadolu hâkimiyet mücadelesi aynen devam etmiştir. 1102 yılında I. Kılıç Arslan, Denizli ve çevresine bir sefer düzenlemiştir. Bunun intikamını almak isteyen Alexios Komnenos, komutanlarından Philokales’i bölgeye göndermiştir. Philokales öncülüğünde Alaşehir ve çevresinde yoğun bir mücadele başlamıştır. Özellikle bölgedeki Selçuklu komutanı Hasan’ın uğradığı yenilgiden sonra I. Kılıç Arslan, Alexios Komnenos ile bir barış anlaşması imzalamıştır⁸. Bu anlaşma neticesinde I. Kılıç Arslan, Batı Anadolu’nun iç kesimindeki Türkmen kitlelerini daha iç bölgelere çekmeye söz verdi ise de bunun ne oranda gerçekleştiğini tespit etmek mümkün değildir. Kısa sürede bölgede yeniden Türkmen faaliyetlerinin başladığını göz önünde bulundurursak bu çekilmenin en azından Bizans’ın hedeflediği boyutta bir çekilme olmadığını rahatlıkla söyleyebiliriz.

Selçuklular, I. Haçlı Seferinin tesirinden kurtulmaya başladıktan hemen sonra, Batı Anadolu’daki egemenlik sahasını genişleterek tekrar bölge üzerinde söz sahibi olmak istedi. Bunun için aslında şartlar belki de ilk fetih döneminden daha müsait durumda idi. Zira Ege Bölgesinde kıyıdan içerilere doğru uzanan ovalar ile bunların kuzey ve güneyindeki bol otlaklı dağlar, Türkmenler tarafından tamamen boşaltılmamıştı⁹. Yani bu bölgede zaten bir Türkmen varlığı mevcuttu. Dolayısıyla Selçuklular ilk fetih döneminden daha avantajlı bir durumda tekrar Batı Anadolu hâkimiyetini güçlendirmeye başladı.

Türkmenler, kısa sürede bu gayretlerinin semerelerini almaya başladılar. Daha Alexios Komnenos döneminde eski Phrygia bölgesinin verimli ovalarına sızmaya başladılar. Bu dönemde Bizans Antalya ile kara bağlantısını kaybetti. Çivril, Çal, Güney, Buldan üzerinden denize doğru çekilecek bir hattın gerisindeki bölgeler tekrar Türk hâkimiyetine girdi. Bundan sonraki dönemde bu bölge “darü’s- sugur” olarak anılmaya başlamıştır¹⁰.

Harita 1: Alexios Komnenos döneminde Selçuklu – Bizans sınırı¹¹

⁷ Chaen, *a. g. e.*, s. 15.

⁸ Anna Kommena, *Alexiad*, (Çev. Bilge Umar), İstanbul 1996. s.441; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, İstanbul 1984, s. 150; Mehmet Yağcı, “Bizans’ın Anadolu’daki Son Kalesi: Philadelphia (XI – XIV. Yüzyıllar)”, *Geçmişten Günümüze Manisa Sempozyumu Bildirileri*, Manisa 2018, C. 1, s. 85.

⁹ Chaen, *a. g. e.*, s.15.

¹⁰ Mustafa Yılmaz, *Anadolu’nun Türkleşmesinde Denizli*, Denizli 2019, s. 30.

¹¹ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, (çev. Fikret Işıltan) Ankara 2019, s. 368.

Alexios'tan sonra iş başına gelen oğlu Ioannes Kommenos zamanında mücadelenin ağırlığı farklı bölgelere kaydı. Çünkü Ioannes, Türkleri Malazgirt öncesi sınırlara atmak gibi çok iddialı bir politika ile yola çıktı. Bunun için epeyce de emek verdi. Bu dönemde mücadele daha çok kuzeyde Karadeniz ve güneyde Toroslar bölgesine kaymıştı. Ioannes, bu ideali uğrunda mücadele ederken kışı geçirmek için çekildiği Çukurova'da bir av sırasında kendi zehirli oku ile kendisini yaraladı. Bu yaranın etkisinden kurtulamayıp öldü¹². Yerine babası kadar iddialı olan Manuel Kommenos geçti.

Bizans'ın yeni imparatoru, Anadolu'da Bizans hâkimiyetini tesis etme konusunda babasından aşağı kalmadığını ortaya koymak istiyordu. Bunun için babasının askeri planlarını devam ettirmeye çalıştı. Nitekim 1146'da Menderes vadisi yolu ile Konya'ya doğru yeni bir sefere çıktı. Aslında kendisi açısından bakıldığında bu sefere çıkmasını haklı kılacak gerekçelere sahipti. Çünkü Sultan Mesut, hemen hemen deniz kıyısına ulaşacak kadar Menderes Vadisine girmiş bulunuyordu¹³. 1145 yılında ise bölgedeki Türkmenler Çal üzerinden Sardes'e kadar uzanan yeni bir akın düzenlediler¹⁴. Bu gelişmelere bağlı olarak Manuel'in 1146 yılında çıktığı sefer sırasında, Denizli'nin hemen kuzeyinde, "Tribleritzeman" (Çivril Çeman) denilen mevkiye bazı mücadeleler oldu. Konya'ya kadar ilerleyen Manuel ciddi bir başarı elde edemedi ve geri döndü ve geri dönerken Menderes Vadilerinde tekrar Türkmen saldırılarına uğradı¹⁵.

1176 yılında yapılan Miryokefalon Savaşı, Anadolu tarihi gibi bölge tarihini de çok derinden etkilemiştir. Çal'a oldukça yakın bir bölgede gerçekleşen Miryokefalon Savaşı'ndan¹⁶ sonra Denizli ve çevresinde kalıcı Türk hâkimiyeti tesis edilmeye başlanmıştır. Bizans bu yenilgiden sonra prestijini kurtarma kabilinden, Çal ve çevresinde de hissedilen bazı karşı saldırılarda bulundu ise de bunlar bölgedeki Türk hâkimiyetine zarar veremedi. Nitekim, II. Kılıç Arslan'ın Atabeyi komutasındaki Selçuklu birliklerini takip eden Bizans kuvvetleri, bir ara seferlerini Çal çevresine kadar ilerletmişlerdir¹⁷. Ancak yukarıda da belirttiğimiz gibi bunlar kısmi başarılar olmaktan öte gidememiş ve 1176'dan sonraki dönemde bölgede Türk hâkimiyeti büyük ölçüde tesis edilmiştir.

Bölgede Türk Yerleşmesi ve Kayı Pazarının Tesisi

Miryokefalon Savaşından sonraki yıllarda Çal ve çevresinde Türk hâkimiyeti hızla tesis edildi. Buna bağlı olarak özellikle Çökelez, Şalvan ve Beşparmak Dağlarının yaylaları ve bölgenin en büyük platosu olan Baklan Ovası, Türkmenler tarafından doldurulmaya ve kalıcı Türk yerleşmeleri teşekkül etmeye başladı. Nitekim haklarında teferruatlı bilgilere sahip olamasak da bölgede hala hatıralarının varlığı devam eden Hüsameddin Gazi, Mahmut Gazi¹⁸, İlyas Bey, İsa bey, Şeyh Elvan gibi alperenler Çal ve çevresini yurt tutmaya başladı.

Aslında bölgedeki bu ilk alperenlerin mezarlarının buldukları bölge iyi değerlendirilirse Çal çevresinin fethi ve Türkleşmesi ile ilgili önemli ipuçları yakalanabilir.

¹² Ostrogorsky, *a. g. e.*, s. 351.

¹³ Steven Ruciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, (çev. Fikret Işıltan), C. II, Ankara 2008 s. 220

¹⁴ Yılmaz, *a. g. e.*, s. 32.

¹⁵ Timothy, *a. g. e.*, s. 303; Chaen, *a. g. e.*, s. 30.

¹⁶ Türkiye tarihi açısından oldukça önemli bir dönüm noktası teşkil eden Miryokefalon savaşının yeri tarihçiler arasında hala tartışılan konulardan birisidir. Biz yapmış olduğumuz incelemeler, arazi çalışmaları ve klasik kaynaklardaki verilerden yola çıkarak bu savaşın Çivril İlçesi yakınlarındaki Kufi Boğazında yapıldığı kanaatindeyiz. Bu konuda bkz., Hasan Kara – İbrahim Balık, "Miryokefalon Savaşının Yeri İle İlgili Yeni Görüşlere Eleştirel Bir Bakış", *Çivril Tarihi ve Miryokefalon Zaferi*, Denizli 2020, s. 41 – 65.

¹⁷ Turan Gökçe, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Lazkiye (Denizli) Kazası*, Ankara 2000, s. 29.

¹⁸ Müjgan Cumbur Mahmut Gazi ile ilgili olarak "Denizli'nin kültür tarihinde önemli yeri olan Gazilerden biri" ifadesini kullanmıştır. Müjgan Cumbur, "Denizli Kültür Tarihinde Gaziler ve Ahiler", *Türk Kültür Tarihinde Denizli Sempozyumu*, Denizli 1989, s. 17.

Bunlardan Hüsamettin Gazi, bölgenin fethinde önemli bir rol oynadı ve Beşparmak Dağlarının eteğinde metfundur. İlyas Gazi, Çökelez dağında; Şeyh Elvan kendi adının verildiği Şalvan Dağı çevresinde metfundur. Dolayısıyla bölgenin üç kritik noktasında üç önemli alperenin bulunması bölgedeki planlı bir fetih hareketinin varlığının göstergesidir. Ayrıca bu noktalar stratejik konumdadır. Beşparmak Dağları, Çivril - Çal bağlantısını; Çökelez Dağı, Denizli – Çal bağlantısını; Şalvan Dağı ise Uşak – Çal bağlantısını kontrol eden önemli noktalardır. Dolayısıyla bölge sistematik bir plan çerçevesinde Türkleştirilmiştir.

Çalışmamızın asıl konusunu teşkil eden Kayı Pazarı muhtemelen 1176 Miryokefalon Savaşından sonraki yıllarda teşekkül etmiştir. Çünkü 1071 – 1176 yılları arasında özellikle uç bölgelerde ticari faaliyetler son derece sınırlı kalmıştır¹⁹. Selçuklular, Bizans'a karşı giriştikleri siyasi hâkimiyet mücadelesini kazanıp Anadolu'da yerleşmelerini tesis ettikten hemen sonra bu toprakları yeniden hareketlendirmek için gerekli çalışmaları başlatmışlardır²⁰. Devlet, bir taraftan kendi kültür mührünün nişanesi olan cami, medrese, hamam vb eserlerin yapımını teşvik ederken; diğer taraftan da Anadolu'nun ticari potansiyelini geliştirecek yol, köprü, pazar yeri vb. eserleri vücuda getirmeye başlamıştır.

Pazarlar oluşum sürecinde ve gelişim dönemlerinde kendine özgü birtakım özellikler taşımışlardır. Bu ilk ticari merkezler, milletlerarası ticarete ve ulaşım teknolojisine bağlı olarak deniz, akarsu veya dağ silsileleri gibi coğrafi önemi yüksek bölgelerde oluşmuştur. Genellikle şehirlerden uzak geniş kırsal alanlarda kurulmuşlardır. Bu pazarlarda en çok hayvansal ve tarımsal ürünler ile el sanatlarına dayalı ürünler mübadele edilmiştir. Başlangıçta mevsimlik ve geçici yerleşmeler niteliğindeki pazarlar zamanla önemini artırıp bölgelerinin ticari potansiyeline bağlı olarak önemli merkezler haline gelebilmişlerdir²¹. Bu pazarların etrafında zamanla cami, mescit, kervansaray gibi değişik müstemilatlar da oluşmuştur²². Selçuklular Döneminde, Kayseri'nin Pınarbaşı ilçesi yakınlarındaki Yabanlu Pazarından başka Ilgın Pazarı, Ezine Pazarı, Alameddin Pazarı ve Koçhisar Pazarı en çok bilinen pazarlardır²³.

Bu pazarlar yukarıda da ifade edildiği gibi daha ziyade şehirlerden uzak bölgelerde kuruluyordu²⁴. Konumuzu teşkil eden Kayı Pazarı da bu yapıya uygun olarak oluşmuştur. Önemli yerleşim yerlerinden oldukça uzakta, Büyük Menderesin Çal'daki vadilerinden birisinde, aynı zamanda önemli yol güzergâhları üzerinde kurulmuştur. Ayrıca Selçuklular döneminde pazarların kurulduğu yerlerin özellikleri arasında, Bizans – Selçuklu ve Hıristiyan – Müslüman siyasal sınır bölgelerinde karşılıklı işlenmiş veya işlenmemiş mal alış verişine müsait mekânlarda kurulması da bulunmaktadır²⁵. Kayı Pazarı tam da Selçuklu – Bizans sınırında, kuzey ve doğusundaki Müslümanlarla, güney ve batısındaki Hıristiyanların önemli kaynaşma noktalarından birinin üzerinde kurulmuştur.

Çal, oldukça erken denilebilecek bir dönemde, güçlü şekilde kurulan Türk hâkimiyeti ve ticari potansiyeli itibariyle pazar kurmaya elverişli bölgelerden birisidir. Bu avantajlarına bağlı olarak Çal ve çevresinde tarihi süreç içinde önemli pazarlar kurulmuştur. XVI. yüzyılda

¹⁹ İsmet Kayaoğlu, "Anadolu Selçukluları Devrinde Ticari Hayat", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.24, Ankara 1981, s. 360.

²⁰ Koray Özcan - Zekiye Yenen, "Anadolu Türk Kent Tarihine Katkı: Anadolu Selçuklu Kenti (XII. Yüzyılın Başından XIII. Yüzyılın Sonuna Dek)", *Megaron*, C:5, S:2, İstanbul 2010, s. 58.

²¹ Özcan – Yenen, *a. g. m.*, s. 61.

²² Koray Özcan, " Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yerleşme Tipolojileri I - Pazar Yada Panayır Yerleşmeleri" *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C:6, S: 1, Eskişehir 2006, s. 214.

²³ Yaşar Bedirhan, "Selçuklu Türkiye'sinde Ticaret Yolları Limanlar ve Pazar Yerleri" *Turkish Studies*, V: 11, Summer 2016 Ankara, s. 23

²⁴ Kayaoğlu, *a. g. m.*, s. 371.

²⁵ Özcan, *a. g. m.*, s. 208.

bölgede Şeyhlü (Işıklı), Kavak ve Kayı olmak üzere üç tane pazar mevcuttur²⁶. İlk iki pazar kuruldukları yerin adını almışken, Kayı Pazarı bölgeye yoğun olarak yerleşen Kayı boyundan ismini almış olmalıdır²⁷.

Kayı Pazarı İle İlgili Tarihi Kayıtlar

Çal – Bekilli yolunda, Büyük Menderes üzerindeki Kumral köprüsünü 2 km geçtikten sonra yolun sağında tek başına bir minare bulunmaktadır (Bkz Resim 1). Bölge halkı tarafından daha çok “yıkık minare” ya da “kırık minare” olarak isimlendirilen bu minare yakın zamana kadar şerefesine kadar kırık bir vaziyette idi ve kaderine terk edilmiş durumda tamamen yıkılmayı bekliyordu. Denizli Müze Müdürlüğü tarafından şerefe üstü tekrar tamir edilmiş, şerefenin altı da elden geçirilerek minarenin yıkılıp gitmesi engellenmeye çalışılmıştır (Bkz. Resim 2). Ancak minarenin etrafında başka hiçbir binanın veya kalıntısının bulunmaması, yakınında önemli bir yerleşim yerinin mevcut olmaması bölge halkının her zaman dikkatini çeken bir konu olmuştur. Tek başına bir minarenin inşa edilmesi söz konusu olamayacağına göre burada mutlaka bir caminin olması gerekmektedir. Bu minare teferruatını aşağıda vereceğimiz bölgenin en büyük pazarlarından birisi olan ve XIII. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren kurulduğu düşünülen²⁸ Kayı Pazarındaki iki camiden birisine ait minaredir.

Kayı Pazarı ile ilgili ilk somut belgelere ise XV. yüzyıldan itibaren rastlıyoruz. XV. yüzyılın sonlarına doğru düzenlendiği tahmin edilen bir Osmanlı Mufassal Defterinde Çal ilçesinde yeni kurulan bir pazarla ilgili kayıt mevcuttur²⁹. Bu pazar çok büyük ihtimalle bölgenin en eski pazarı olan Kayı Pazarı olmalıdır.

Kayı Pazarı ile ilgili kayıtlar, kaynaklarda XVI. yüzyıldan itibaren daha belirgin olarak görülmektedir. Bu bilgilere göre Kayı Pazarı, 600 akçalı ihtisaba sahip küçük çaplı bir pazardır. Ayrıca Kâtip Çelebi’de “menderese dökülen bir dere içinde hafta pazarı durur, Halı Pazarı³⁰ derler” şeklinde Kayı Pazarından bahsetmiştir³¹.

Kayı Pazarı ile ilgili bize en teferruatlı bilgileri ise 18. Yüzyıla ait bir vakfiye vermektedir³². Bu vakfiyeden edindiğimiz bilgiye göre Kayı Pazarı cami, mescit, han ve dükkânlardan ibaret son derece mamur önemli bir müstemilat idi.

Kayı Pazarı ile ilgili vakfiye, Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinde 735 numaralı defterin 119. sayfasında kayıtlıdır (Vakfiye için bkz. Ek 1). Vakfiye, Osmanlı Kaptan-ı Deryalarından Kaymak Mustafa Paşa’ya aittir. Aslen Boşnak olan Kaymak Mustafa Paşa, 11 Eylül 1721

²⁶ Tuncer Baykara, “Kayı Pazarı”, *Denizliye Dair Yazılarım*, Denizli 2019, s. 113.

²⁷ Bu yerin Kayı Pazarı olarak adlandırılması son derece doğaldır. Zira bölgenin fethi ve Türkleşmesi sürecinde buralara pek çok Kayı boyu mensubu gelip yerleşmiştir. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Gökçe, *a. g. e.*, s.292.

²⁸ Baykara, *Kayı Pazarı*, s. 113.

²⁹ Turan Gökçe, “Müstakil Bir İdari Birim Olarak Çal Kazasının Öncüsü: XV. ve XVI. Yüzyıllarda Kütahya Sancağı Piyade Teşkilatında Çal – İli Nahiyesi”, *21. Yüzyıla Girerken Geçmişten Günümüze Çal Sempozyumu Bildirileri*, Denizli 2007, s.243

³⁰ Kâtip Çelebinin bu pazarı Halı pazarı olarak isimlendirmesi belki de bölgede çok fazla dokunan iyi kalitedeki halılar sebebiyle olmalıdır. Bölgenin halıcılık potansiyeli ilgili olarak bkz. Özcan Yörük, “Kartal Figürlü Denizli Çal Halısı”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S.25 (Ocak 1989), İstanbul 1989, s. 49 – 53; Ayşen Soysaldı – Özgür Paksoy, “Çal Halıları”, *21. Yüzyıla Girerken Geçmişten Günümüze Çal Sempozyumu Bildirileri*, Denizli 2007, s. 827.

³¹ Baykara, *Kayı Pazarı*, s.114.

³² Vakfiye ilk olarak, Münir Aktepe tarafından 1968 yılında yayınlanmıştır (XVIII. Yüzyıl Vezirlerinden Kapdan-ı Derya Kaymak Mustafa Paşaya Ait Vakfiyeler, *Vakıflar Dergisi*, S.8, 1969). Daha sonra H. Mustafa Eravcı (“Kaptan-ı Derya Kaymak Mustafa Paşa ve Vakfi”, *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri*, Denizli2006, C.I) ve Tuncer Baykara da (Kayı Pazarı, *Denizli’ye Dair Yazılarım*, Denizli 2019) vakfiyeyi çalışmalarında kullanmışlardır.

yılında Kaptan-ı Derya olmuştur. Nişancılıktan, Kaptan-ı Deryalığa getirilen Mustafa Paşa, II. Viyana kuşatmasının en önemli siması Merzifonlu Kara Mustafa Paşanın da kızı tarafından torunudur³³. Osmanlının kendi dönemindeki en meşhur simaları ile akrabalıkları bulunan Kaymak Mustafa Paşa, Lale Devrinin en büyük mimarı olan Nevşehirli Damat İbrahim Paşaya da damat olmuştur. Kayınpederi sayesinde değişik makamları atlayıp kısa sürede Kaptan-ı Deryalık gibi önemli bir görevi elde etmiştir. Bu yüzden kendisine “Atlamacı” lakabı takılan Mustafa Paşa, aynı zamanda İstanbul Kaymakamlığı da yapmıştır. Lale devrini sona erdiren Patrona Halil isyanı sırasında 1730 yılında kayınpederi Damat İbrahim Paşa ile birlikte idam edilmiştir³⁴. İşte bu önemli devlet adamı tarafından bölgede bir takım vakıflar vücuda getirilmiştir.

Vakfiyede, Kayı Pazarında mevcut binaların bir kısmı ile ilgili şu bilgiler verilmektedir: “... Anadolu vilayetinde, Kütahya Sancağına bağlı Çal Kazasında, Kayı Pazarında bulunan han ve bir hamam ve yakınlarındaki hudutları malum olan dükkânlar, bostan, bağ ve bahçeler...”³⁵. Buna göre Kayı Pazarında kesin olarak bir han, bir hamam ve bunların çevresinde bir takım dükkânlar mevcuttu. Yine vakfiyeden anladığımızı göre burada bir cami mevcuttu ve bu cami bizzat Kaymak Mustafa Paşa tarafından yaptırılmıştı³⁶. Yine vakfiyede açıkça belirtildiğine göre burada Camii Atik denilen bir cami daha mevcuttur³⁷. Dolayısıyla Kayı Pazarı 1730’lu yıllarda iki camisi, bir hanı, pek çok dükkânı olan, etrafında bağ ve bahçelerin bulunduğu son derece mamur ve hareketli bir mahaldi.

Yine vakfiyede Kayı Pazarındaki her iki camide görevli kişiler hakkında da bilgi verilmiştir. Bu görevliler ve aldıkları ücretler şöyledir:

Tablo1: Kaymak Mustafa Paşa Tarafından Yaptırılan Caminin Görevlileri

Camide Bulunan Görevliler	Aldığı Günlük Ücret
İmam	5 akça
Hatip	5 “
Vaiz	5 “
Cabi (Vergileri toplayan kişi)	5 “
Kâtip	5 “
Müezzin	3 “
Kayyum	2 “
Ferraş (Temizlikçi)	2 “
Bevvab (Kapıcı)	1 “
Siraci (Aydınlatma ile görevli kişi)	1 “
Mütevelli (Vakfın yöneticisi)	10 “

Camii Atik’in görevlileri ve aldıkları ücretler ise şöyledir.

Tablo2: Camii Atik Görevlileri

Camide Bulunan Görevliler	Aldığı Günlük Ücret
İmam	1 akça
Müezzin	1 “
Kayyum	1 “

³³ Babasının ismi vakfiyede Mehmet olarak geçmektedir. İsmail Hami Danişmend ise kaymak Mustafa Paşa’nın babasının adını Kara İbrahim Paşa olarak belirtir. İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul 1975 C.IV, s.19. Kaymak Mustafa Paşanın hayat hikayesi ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. H. Mustafa Eravcı, “Kaptan-ı Derya Kaymak Mustafa Paşa ve Vakfı”, *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri*, Denizli 2006, C.I, s. 177.

³⁴ Münir Aktepe, “XVIII. Yüzyıl Vezirlerinden Kaymak Mustafa Paşaya Ait Vakfiyeler” *Vakıflar Dergisi* S.8, Ankara 1969, s. 15.

³⁵ VGMA, Defter No:, 735, s. 119.

³⁶ Günümüzde Kayı Pazarında ayakta kalan tek eser olan minare bu camiye ait olmalıdır.

³⁷ VGMA, Defter No:, 735, s. 119.

Bu iki camiden Cami-i Atik, vakfiyede kaydedilen görevli sayısından da anlaşıldığı gibi küçük bir cami olmalıdır. Yine personeline ödenen ücretten de bunu rahatlıkla anlayabilmekteyiz. Nitekim bu cami imamının ücreti, Kaymak Mustafa Paşanın yaptırdığı caminin imamının maaşının 1 / 5'i kadardır.

Başbakanlık Osmanlı Arşivinde de Kayı Pazarında kurulan bu vakıfla ilgili bazı belgeler mevcuttur. Mesela bunlardan birisine göre 1789 yılında vakıf kâtibi olan es Seyit Mehmet Reşit Halife bin Muhammed Şekip kendi rızası ile bu görevinden istifa etmiştir³⁸.

Kayı Pazarının tarihteki hareketli yapısı ve önemi ile ilgili bir başka bilgi ise Çal'ın uzun süre mülki anlamda bağlı kaldığı Karahisar-ı Sahip'e (Afyonkarahisar) ait şer'îye sicillerinde geçmektedir. 1853 tarihinden sonra yazılan bir şer'îye sicilinde bölgeye vergi toplamaya gelen kişinin fazla vergi istediğinden dolayı bölge eşrafının bir şikâyetinden bahsedilmektedir. Şikâyet dilekçesinde şu ifadeler kullanılmıştır. "... Kayı Pazarında bulunan kasap ve kebabçı ve ekmeççi esnaflarının her birinden kırkar, helvacı esnaflarından her birinden yirmi beşer ve esnaf-ı saireden dahi benzer ücretler istenmiştir.³⁹" Buradan da anlaşıldığına göre Kayı Pazarında kebabçılar, ekmeççiler, helvacılar ve diğer pek çok esnaf vardır. Dolayısıyla bütün bu bilgiler Kayı Pazarının ne kadar hareketli bir bölge olduğunu bize göstermektedir. Yine bölgede, Pazar Değirmenleri adı ile anılan un değirmenlerinin varlığını biliyoruz⁴⁰. Ancak bunların pazarın kurulduğu yıllarda mı yoksa daha sonraki yıllarda mı kurulduğu hakkında net bilgiye sahip değiliz.

Kayı Pazarının 16. Yüzyılın sonlarında da bölgede etkinliği devam eden ve iyi bilinen bir pazar olduğunu görüyoruz. Denizli ili Buldan ilçesinde Yenicekent mahallesinde Emir Sultan Dede Türbesinde duvarlara yazılmış yazılardan birisinde Kayı Pazarından bahsedilmektedir. Muhtemelen uğur getirsin diye bölgede kutsal kabul edilen bir mekâna yazılan yazı şöyledir: "Bu sene buğday kilesi on üç akçaya satıldı Kayı Pazarında. Bu sene zemheride tohum hava mülayim olursa ... Sene 994 (1585-1586) (bk. Resim 5)"⁴¹.

Kayı Pazarı hakkında elimizde bulunan bir başka belge ise buradaki hanla ilgilidir. 1886 yılında handa bulunan bazı Hristiyanlar, hanın kapısı üzerinde bulunan ve dini içerikli bir takım ibareler bulunan taşın üstüne bir haç işareti koymuşlardır. Hristiyan tüccarların bu provakatif hareketi, Müslüman ahalinin tepkisine sebep olmuş ve kapının üzerindeki bu taşın kaldırılması için yetkililere müracaat etmişlerdir. Kaymakamlık burada bulunan Hristiyan tüccarlardan bu haç işaretinin kaldırılmasını ve provokasyona son vermelerini istemiştir. Ancak Hristiyan topluluk, İstanbul'daki patrikhaneden bir emir almadıkça haç işaretini kaldırmayacaklarını bildirmişlerdir. Hatta eğer işaret zorla kaldırılırsa başka türlü hareket edeceklerini bildirip, üstü kapalı tehditlerde bulunmuşlardır⁴². Müslümanlar da Hristiyanların bu tavrına karşı büyük bir infiale kapılmış ve ortam iyice gerilmiştir. Bu gerginliğin daha da büyümesi ve nahoş olaylara sebebiyet vermesini istemeyen yetkililer devreye girmiş meseleyi İstanbul'a iletmişlerdir. Nihayet İstanbul'un baskısı üzerine, mahalli ruhani lider konumundaki Aydın Patrikhanesi, Kayı Pazarındaki hanın kapısının üstüne konan bu haç işaretinin kaldırılması için yazı göndermiş ve mesele çözülmüştür⁴³. (Bu belge için bkz. Ek 2)

Bu belgelerin verdiği bilgilerden de anlaşıldığı üzere, Kayı Pazarı sadece bölgedeki Müslümanların ticaret yaptığı bir yer değildir. Burada, Hristiyan tüccarlar da ticaret yapmakta idiler. Bunlar, Osmanlı'nın son dönemlerinde azınlıklara tanınan imtiyazlara bağlı olarak

³⁸ BOA, Cevdet Evkafı, Kayıt No.3837.

³⁹ Muharrem Bayar, "Karahisar-ı Sahip Sancağı Şer'îye Sicillerinde Çal Kazası", *21. Yüzyıla Girerken Geçmişten Günümüze Çal Sempozyumu Bildirileri*, Denizli 2007, s.263.

⁴⁰ Şaban Kök, "Çal Yöresi Su Değirmenleri", *21. Yüzyıla Girerken Geçmişten Günümüze Çal Sempozyumu Bildirileri*, Denizli 2007, s.837.

⁴¹ Mustafa Beyazıt, "Denizli Buldan/Yenicekent Büyük Tekke (Emir Sultan Dede) Türbesi (Yayın Sürecinde)

⁴² BOA, DH.MKT, Dosya No:1390, Gömlek No:18

⁴³ BOA, DH.MKT, Dosya No:1390, Gömlek No:88

cüretkâr bir takım davranışlarda da bulunabilmişlerdir. Biz, bunların ticaret için bölgeye gelen Hristiyanlar olduğunu düşünüyoruz. Yani bu Hristiyanların bölgede yaşayan ahali olması söz konusu değildir. Çünkü bölgede ciddi bir Hristiyan unsur yoktur. Mevcut Salnamelere göre Çal'da ve çevresinde (Baklan, Çivril) kalabalık bir Hristiyan nüfusuna rastlanmamaktadır. Sadece 19. yüzyılın son dönemlerinde Çal'da 155 tane Rum'un bulunduğu bilinmektedir⁴⁴. Bu rakam bölge nüfusu ile orantılandığında ciddiye alınmayacak kadar düşüktür. Çünkü 1870 yılında Çal'da 12 323 erkek nüfus vardır⁴⁵. Bu rakamın 1900'ün başlarında ciddi bir değişiklik göstermediğini kabul edersek, 150 Hristiyan, bu nüfus içinde cidden önemsiz bir rakamdır. En azından bölgede nüfus gücüne dayalı herhangi bir direniş gösterme eğilimlerinin olacağını asla kabul edemeyiz. Dolayısıyla, Kayı Pazarındaki bu olay bölgede ticaret yapan Hristiyan tüccarların çıkarttığı münferit bir hadisedir. Buradan ulaşabileceğimiz kesin sonuç ise Kayı Pazarının, Müslüman - Hristiyan pek çok tüccarı kendisine celp eden çok önemli bir ticaret merkezi olduğudur. Kayı Pazarının bu önemli ve hareketli yapısını ne zaman kaybettiği tam olarak tespit edilememiş ise de; Pazarın 1920'li yıllara kadar aynı yerde kurulmaya devam ettiği bölge halkı tarafından ifade edilmektedir.

Kayı Pazarının Önemi Yitirmesi ve Yok Edilmesi

Yukarıda anlattıklarımıza dayanarak, Kayı Pazarının tek minareden ibaret bir alan olmadığı, hanları, camileri, dükkânları ile bölgenin en büyük ticaret merkezlerinden birisi olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Bu noktada asıl soru ise böylesine önemli bir merkezin nasıl oldu da kırık bir minare kalacak şekilde yok edilebildiğidir. Gerçekten bu sorunun cevabını bulabilmek tarihsel bilinç perspektifimiz açısından da son derece önemlidir.

Ne var ki, bu konuda henüz somut bir bulguya rastlayabilmiş değiliz. Bu kadar büyük bir yıkımı sadece tabiatın tahribatına bağlamak mümkün değildir. Bu yıkımın çok daha önemli sebepleri olmalıdır. Bölgede halk arasında yaptığımız araştırmalarda ise pazarın yok oluşu ile ilgili iki önemli sebep öne sürüldüğünü gördük. Ancak her iki görüşün de resmi bir belge ile teyit edilmesi mümkün olmamıştır. Birinci görüş, Kayı Pazarının, taş ocağı olarak işletildiği ve buradaki eserlerin yıkılıp inşaat yapacaklara taş olarak satıldığı şeklindedir. Bu gerçekten tüyler ürpertici bir iddihadır. Ancak bu konuda hiçbir resmi kayıt yoktur. Hâlbuki bu konuda mutlaka izin belgesi, ruhsat vb. babından bir takım evrak ve kaydın bulunması gerekirdi. Bölgede 1911 yılında işletilen bir zımpara madeni ile ilgili her türlü evrakın var olduğu göz önünde bulundurulursa⁴⁶ taş ocağı ile ilgili hiçbir kaydın bulunmaması manidardır.

Kayı Pazarı'nın tahrip edilmesi ile ilgili olarak bölgedeki ikinci görüş ise ise cumhuriyetin ilk yıllarında, Çal ve çevresinin tartışmasız en önemli siması olan Necip Ağa tarafından yıktırıldığı şeklindedir. Necip Ağa, Çal ve çevresinde Kuva-i Milliye'nin teşekkülünde Müftü Ahmet İzzet Efendi ile birlikte oldukça önemli hizmetler vermiş birisidir⁴⁷. Ancak halk rivayetlerinden anlaşıldığına göre sonraki yıllarda kendisini bölgenin tek otoritesi olarak görmeye başlamış ve zaman zaman gayr-ı kanuni eylemlerde bulunabilmiştir. Rivayet edildiğine göre, Necip Ağa bu dönemlerinde Çal merkezde bulunan kendine ait dükkânların daha işlerlik kazanması için böyle bir eylemde bulunmuştur. Çünkü halkın büyük çoğunluğu ya Necip Ağaya olan tepkisi ya da eskiden beri alıştıkları Pazar yeri olması sebebiyle genellikle pazar ihtiyacını Çal merkezdeki dükkânlardan değil, Kayı Pazarından görmeye devam etmekte idi. Bu da başta Necip Ağa olmak üzere Çal'ın merkezinde dükkânı olan eşrafın kazancının

⁴⁴ İbrahim Balık, *Belgeler Işığında Çal Tarihi*, Denizli 2017, s.69

⁴⁵ *Salname-i Vilayeti Hüdavendigâr*, 1287 Bursa.

⁴⁶ Çal - Ortaköy'de işletilen zımpara madenine ait belgelerdir. BOA, İ.MMS,27 numarada kayıtlı olan dosya oldukça hacimli olup, bölgenin ayrıntılı haritalarını da ihtiva etmektedir.

⁴⁷ Necip Ağa'nın Milli Mücadele yıllarındaki faaliyetleri için bkz. Balık, *a. g. e.*, s. 142 vd.

düşük olmasına sebep olmakta idi. Bunun için Necip Ağa, Kayı Pazarındaki dükkânları yıktırılmış, halk ta mecburen alış veriş için Çal merkeze gelmek zorunda kalmıştır.

Sonuç

Selçuklular Anadolu'da siyasi hâkimiyetlerini tesis ettikten sonra hızla imar faaliyetlerine başlamışlardır. Bu konudaki en önemli adımlardan birisi de ticareti canlandırmak amaçlı geniş çaplı pazar yerleri oluşturulmasıdır. En önemli örneğini Kayseri'nin Pınarbaşı ilçesi yakınlarında kurulan Yabanlu Pazarında gördüğümüz bu pazarlar, zamanla Anadolu'da yaygınlık kazanmaya başlamıştır. Selçuklulardan beri var olduğunu düşündüğümüz pazarlardan birisi de Denizli ilinin Çal ilçesi yakınlarında kurulan Kayı Pazarıdır.

Bölgede Türk varlığı, Malazgirt Savaşından sonraki dönemlerden itibaren görülmeye başlanmıştır. Ancak asıl kalıcı Türk yerleşmesi, 1176 Miryokefalon Savaşı sonrasında gerçekleşmiştir. Bu savaş sonrasında Bizans'ın genel anlamda Komnenoslarla oluşturmaya çalıştığı, Anadolu'da Bizans'ı tekrar hâkim kılma projesi tamamen suya düşmüştür. Bu önemli gelişmeden sonra uç bölgesi olan Denizli ve çevresinde de kalıcı bir Türk hâkimiyeti tesis edilmeye çalışılmıştır. Çal yöresi de kısa sürede tam anlamıyla Türkleştirilmiştir. Bölgenin stratejik yapısına bağlı olarak Selçuklulardan itibaren bu bölgede Kayı Pazarı adı ile bir pazar kurulmaya başlanmıştır.

Kayı Pazarı zamanla gelişerek, XVII. yüzyılın son dönemlerinden itibaren bölgenin en önemli ticaret ve alış veriş merkezi haline gelmiştir. Osmanlı vezirlerinden, Akdeniz Kaptan-ı Deryası Kaymak Mustafa Paşa burada önemli bir vakıf kurmuştur. Yine belgelerden anladığımıza göre bu dönemde Kayı Pazarı, hanıyla, camileri, dükkânları hatta değirmenleri ile oldukça gelişmiş bir ticaret merkezi haline gelmiştir. Ancak sonraki yıllarda bu kadim müstemilat aymazlığa ve hissizliğe kurban gitmiş, bölgenin en büyük pazar ve ticaret merkezi yıkık bir minare hariç, tek bir eser kalmayacak şekilde yok edilebilmiştir. Bölgede geniş kapsamlı bir yüzey araştırması yapılırsa Kayı Pazarında bulunan bazı eserlere ait malzemenin çevre köylerdeki eski yapıların duvarlarında bulunabileceğini tahmin etmekteyiz. Bu, muhakkak ki Kayı Pazarının tekrar kurulmasını sağlayamayacaktır, ama böylesine önemli bir eserimizin bazı izlerinin tespiti açısından araştırmacılara önemli ipuçları verecektir.

Kaynakça**Arşiv Vesikaları**

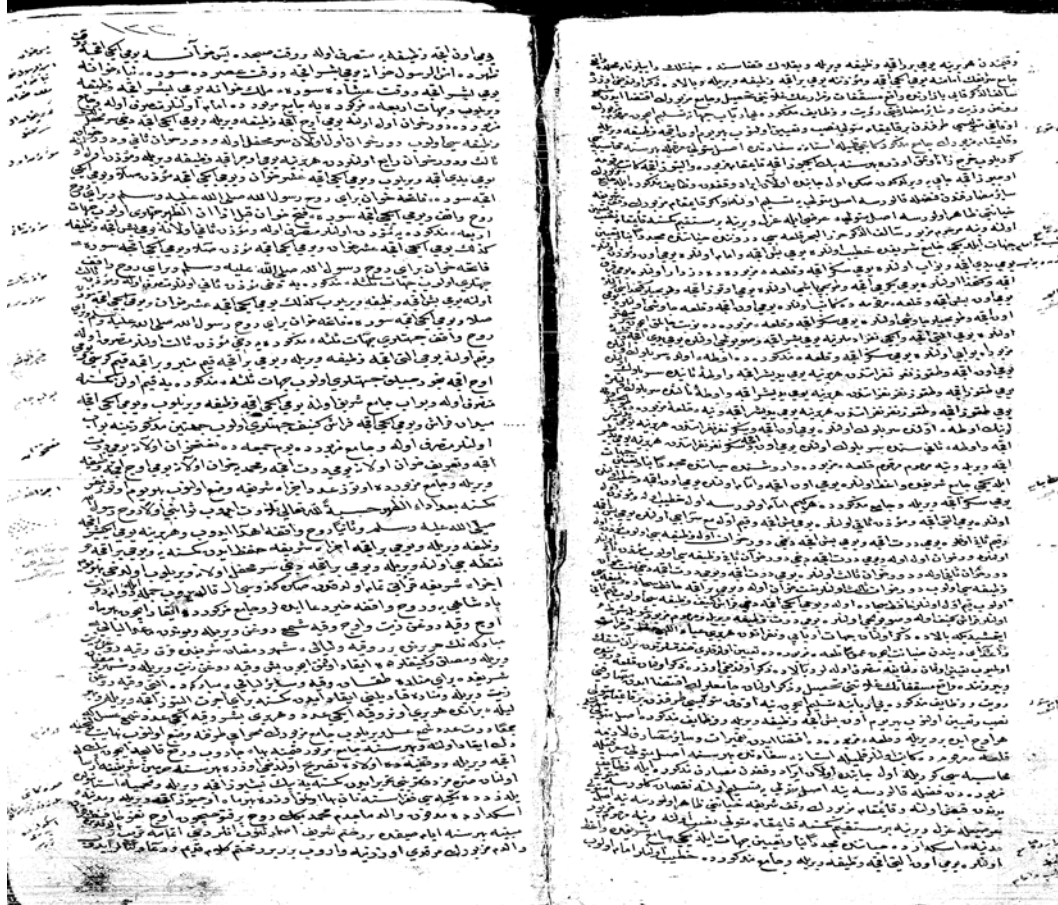
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, DH.MKT, Dosya No:1390, Gömlek No:18.
 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, DH.MKT, Dosya No:1390, Gömlek No:88.
 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İMMS,27.
 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Cevdet Evkafı, Kayıt No.3837.
 Salname-i Vilayeti Hüdavendigâr (1287) Bursa.
 Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Defter No.: 735.

Kitap ve Makaleler

- Aktepe M. (1969). “XVIII. Yüzyıl Vezirlerinden Kaymak Mustafa Paşaya Ait Vakfiyeler”
 Vakıflar Dergisi S.8, 15–35.
- Balık İ. (2017). Belgeler Işığında Çal Tarihi, Denizli.
- Bayar M. (2007) “Karahisar-ı Sahip Sancağı Şer’iye Sicillerinde Çal Kazası”, 21. Yüzyıla
 Girerken Geçmişten Günümüze Çal Yöresi Sempozyumu Bildiriler, 01-03 Eylül 2006,
 258-265.
- Baykara T. (2019). “Denizlideki Türk İskanının Başlaması”, Denizli’ye Dair Yazılarım,
 Denizli.
 _____. (2019). “Kayı Pazarı”, *Denizliye Dair Yazılarım*, Denizli.
- Bedirhan Y. (2016), “Selçuklu Türkiye’sinde Ticaret Yolları Limanlar ve Pazar Yerleri”
Turkish Studies, V: 11, Summer 2016, 13-28 .
- Cahen C. (2000) Osmanlılardan Önce Anadolu, (Çev. E. Üyepazarcı), İstanbul.
- Cumbur M. (1989), “Denizli Kültür Tarihinde Gaziler ve Ahiler”, Türk Kültür Tarihinde
 Denizli Sempozyumu Bildiriler, 27-30 Eylül 1988, 16-21.
- Danişmend İ. H. (1975), İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, İstanbul.
- Dedeoğlu F, Baysal H. H. vd. (2017) “Ekşi Höyük 2015 Kazı Çalışmaları”, 38. Kazı
 Çalışmaları Toplantısı (23 – 27 Mayıs 2016 Edirne) C.II, Ankara.
- Gökçe T. (2000). XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Lazikiye (Denizli) Kazası, Ankara.
 _____. (2007). “Müstakil Bir İdari Birim Olarak Çal Kazasının Öncüsü: XV. ve XVI.
 Yüzyıllarda Kütahya Sancağı Piyade Teşkilatında Çal – İli Nahiyesi”, 21. Yüzyıla
 Girerken Geçmişten Günümüze Çal Yöresi Sempozyumu Bildiriler, 01-03 Eylül 2006,
 240-257.
- Gürdal T. (2007). Anadolu’da Apollon Kültü, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
 (Doktora Tezi), Ankara.
- Kara H. – Balık İ. (2020) “Miryokefalon Savaşının Yeri İle İlgili Yeni Görüşlere Eleştirel Bir
 Bakış”, Çivril Tarihi ve Miryokefalon Zafer (Ed: Y. Kılıç ve T. Tok), Denizli.
- Kayaoğlu İ.(1981). “Anadolu Selçukluları Devrinde Ticari Hayat”, Ankara Üniversitesi
 İlahiyat Fakültesi Dergisi, C.24, Ankara, 359-373.
- Kommena A. (1996), *Alexiad*, (Çev: B. Umar), İstanbul.
- Kök Ş. (2007). “Çal Yöresi Su Değirmenleri”, 21. Yüzyıla Girerken Geçmişten Günümüze
 Çal Yöresi Sempozyumu Bildirileri, 01-03 Eylül 2006 835-849.
- Norwich J. J. (2013) Bizans-3 Gerileme ve Çöküş Dönemi (MS 1082 – 1453) (Çev: S. Hırçın
 Riegel), İstanbul.
- Ostrogorsky G. (2019) Bizans Devleti Tarihi, (Çev: F. Işıltan) Ankara.
- Özcan K. (2006) “ Anadolu’da Selçuklu Dönemi Yerleşme Tipolojileri I - Pazar Yada Panayır
 Yerleşmeleri” Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C:6, S: 1, Eskişehir 205
 224.
- Özcan K. – Yenen Z. (2010) “Anadolu Türk Kent Tarihine Katkı: Anadolu Selçuklu Kenti
 (XII. Yüzyılın Başından XIII. Yüzyılın Sonuna Dek), Megaron, C:5, S:2, İstanbul 55
 66.

- Soysaldı A. – Paksoy Ö. (2007) “Çal Halıları”, 21. Yüzyıla Girerken Geçmişten Günümüze Çal Yöresi Sempozyumu Bildirileri, 01-03 Eylül 2006, 827-834..
- Turan O. (1984). Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi, İstanbul.
- Yağcı M.(2018). “Bizans’ın Anadolu’daki Son Kalesi: Philadelphia (XI – XIV. Yüzyıllar)”, Geçmişten Günümüze Manisa Şehzade II. Mehmet ve Manisa Tarihi-Kültürü Ekonomisi Sempozyumu Bildirileri 19-21 Ekim 2017, 83-104.
- Yılmaz M. (2019). Anadolu’nun Türkleşmesinde Denizli, Denizli.
- Yörük Ö (1989), “Kartal Figürlü Denizli Çal Halısı”, Türk Dünyası Tarih Dergisi, S.25, İstanbul.

EKLER

Belge1: Kaptan-ı Derya Kaymak Mustafa Paşanın Kayı Pazarındaki Vakıflarını da İhtiva Eden Vakfiyesinin Sureti

Resim 1: Kayı Pazarından Kalan Tek Hatıra Kırık Minare (Restore edilmeden önceki hali)

Resim 2: Kayı Pazarındaki Minarenin Restore Edildikten Sonraki Görüntüsü

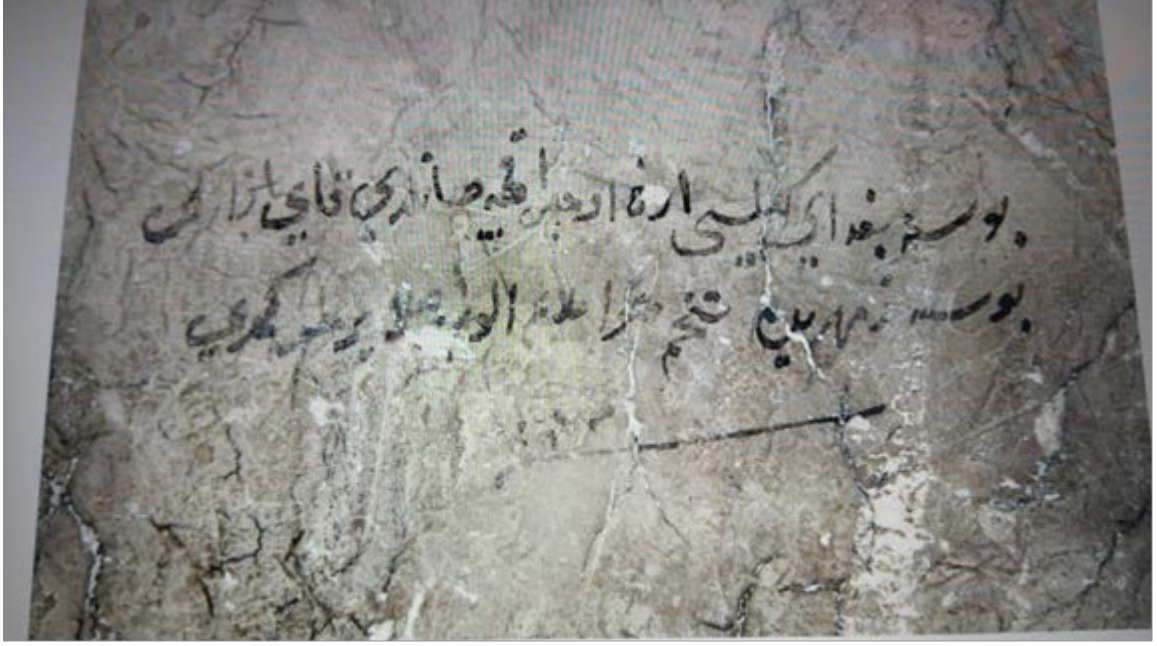

Resim 3: Bölgenin ve Anadolu'nun Tarihine Işık Tutacak Önemli Bulguların Tespit Edildiği Ekşi Höyük

Resim 4: Apollon Lairbenos Tapınağı

Resim 5: Buldan – Yeincekent'teki Emir Sultan Dede Türbesinde Kayı Pazarından Bahseden Duvar Yazısı

Resim 5: Buldan – Yeincekent’teki Emir Sultan Dede Türbesinde Kayı Pazarından Bahseden Duvar Yazısı